

MILBACHER Róbert

Pécsi Tudományegyetem

Bölcsészettudományi Kar

Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet

Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék

Pécs, Magyarország

milbacher.robort@pte.hu

ARANY MINT NOVELLISTA

*A nevelődés keresztény modelljének kudarca
az Egy egyszerű beszélykében*

Aranj kao novelista

*Neuspeh hrišćanskog modela vaspitanja u delu Egy egyszerű beszélyke
(Jedna obična pripovetka)*

Arany as a Short-Story Writer

*The Failure of the Christian Model of Education in Egy egyszerű beszélyke
(A plain story)*

A tanulmány első körben számot vet azzal a ténnyel, hogy Arany prózaíróként, novellistaként kezdte a pályáját, illetve számba veszi az ezzel kapcsolatos szakirodalmi reakciók keresztmetszetét. Mindezek után egy mű alaposabb elemzését végzi el, amelyet a korabeli nevelődési és csinosodási diskurzus keretében vizsgál kapcsolatban Arany első megjelent írásával a *Népnevelési ügyben* című röpiratban kifejtett népszemléletével. Jelen írás tanulságként a *Toldi* népszemléletének újragondolását kínálja, ami a csinosodási diskurzus alaposabb bevonását teszi szükségessé a főmű értelmezésébe, illetve Arany végzetfilozófiájának korai megjelenését mutatja föl, ami a későbbi balladák értelmezési hagyományában fontos szerepet játszik. *Kulcsszavak:* népiesség, novella, csinosodás, nevelődés, sorsfilozófia

Az a tény talán kevésbé közismert, hogy Arany János prózaíróként, mégpedig novellistaként lépett először az irodalmi nyilvánosság elé. Ugyan már 1841-ben megjelent első írása a *Társalkodóban* (Jeandor 1841), ám ezt a szöveget egyrészt-

ről *Jeandor* álnéven publikálta¹¹, másrésről pedig inkább vitairatnak tekinthető, amennyiben az adott lapban zajló jegyzővitához szól hozzá, vagyis első szépirodalmi megjelenése és az Arany János név szerzői névként való használata az 1846-os *Életképek*ben megjelenő két novellához kapcsolódik. (Ugyanitt 1846-ban *Karakány Jónás* – nyilvánvalóan saját nevének egyfajta anagrammájaként létrejövő – álnéven közölt egy szatirikus novellát [Karakány 1846], amelyben a kor romantikaellenességének érdekes dokumentumát láthatjuk, nem elhanyagolandó kapcsolatot tételezve Petőfi *A helység kalapácsával*.) A két 1846-os novella közül (*Egy egyszerű beszélyke*, *Hermina*) Arany maga az 1855-ös Gyulaihoz írott önéletrajzi levelében az előbbit említi „mint némi tetszéssel fogadtatott” írását a *Toldi* előtti időkből¹², ami legalábbis arra mindenképpen bizonyítékkul szolgálhat, hogy Arany később sem tagadta meg ezen kísérletét. A hagyatékából Arany László a *Hátrahagyott iratai és levelezése* kötetekben közölt még néhány novellatöredéket (*Képtablakú ház*; [Címtelen]; *Látogatás egy barátnál*) ezzel a megjegyzéssel: „...mint hátrahagyott curiosumot talán szívesen vesz, ha más nem legalább a biograph...” (AJÖM X. 578).

Ugyanakkor a „biograph”, vagyis az irodalomtörténeti hagyomány nem bánt valami kegyesen Arany első kísérleteivel, amelyek legjobb esetben is elhallgatás, de leginkább a kitagadás sorsára jutottak.

Az Arany pályakezdéséről értekező Kéki Lajos például így ír az *Egy egyszerű beszélykéről*: „A novellában semmi sincs a magyar nép bámulatos ismerőjéből s nyelvének nagy mesteréből. Lélek nélkül, vontatottan elmondott történet, fogyatékos motiválással s lélektani valóságatlanságokkal” (Kéki 1908, 329).

Érdeemes itt odafigyelni arra, hogy Kéki úgy látja, ez a népies tárgyú szöveg valamiképpen olyan népszemléletről tanúskodik, ami nem jellemző Arany későbbi nagy műveinek népképzetére. Most vagy arról van szó Kéki szerint, hogy Arany ekkor még nem jutott el a fejlődésben addig, hogy a megfelelő módon (önmagához méltóan) ábrázolja a népet, ami annál is különösebb, mert 1846-ban járunk, a *Toldi*, vagyis a népies mintamű írásának évében, vagy egyszerűen csak a műfajból következően nem találta még meg Arany a helyes irányt, és így első nyilvános kísérlete csupán tévedésként/tévelygésként értelmezhető.

Szinnyei Ferenc valami olyasféle lélektani magyarázattal mentegeti Aranyt, hogy engedett a kor novella iránti igényének és divatjának¹³, és ezzel a korra

¹¹ Ez az anagramma később *Episztola Petőfihez* (1848) című művében tűnik föl újra: „Imádott barátom, jó Petőfi Sándor / Szíves üdvözlését ime küldi Jean d’Or.”

¹² „Egy falusi beszélyem némi tetszéssel fogadtatott az *Életképek*ben.” Arany János Gyulai Pálnak 1855. június 7.

¹³ Ha szemügyre vesszük a lap tartalomjegyzékét, láthatjuk, hogy Arany szövege valóban a kor ismert és elismert novellistáinak művei között kapott helyet: „BESZÉLYEK ÉS ROKONNEMŰEK. Regény és ►

jellemző hibákat is elkövette: „Mintha csak azt akarta volna megpróbálni, hogy tudna-e ő is olyan romantikus rémségektől hemzsegő rossz novellákat írni, mint a negyvenes évek divatos elbeszélői” (Szinyei 1909, 20).

Ez a divatnak való engedménytétel ugyanis nem járt túl fényes eredménnyel: „Arany későbbi szerkesztő és elbeszélő tehetségének nyoma sincs bennük, de még stílusbeli készségének sincs. [...] Szinte érthetetlen, hogy Arany, a szigorú önbíráló, kiadta ezt a két gyarló kísérletet” (Szinyei 1909, 20).

Természetesen a novellákkal kapcsolatos negatív megítélések olyan kritikusai narratívába illeszkednek, amely a később kultusz tárgyává vált szerző zsenyéit arra használja, hogy még inkább kiemelje a kánon fő sodrába helyezett művek utolérhetetlenségét. Ezekben a rossznak minősített műveken keresztül bemutatottá válnak Arany fejlődésének állomásai, bár ez esetben lévén egy időben született szövegekről beszélünk a korpusz origóját képező *Toldival*, inkább valamiféle műfaji elhatárolást tesznek lehetővé: milyen szerencse, hogy az epikus Arany nem prózaíróként folytatta pályáját. A későbbi recepció a fejlődéstörténet démonának engedve inkább előzményeket keres ezekben a művekben. (Az értelmezői gyakorlat jobbra a harminc évvel későbbi [!] *Tengeri-hántás* mintájaként tartja számon az *Egy egyszerű beszélykét*.) Erre a gyakorlatra Keresztury Dezső szimptomatikus sorai nyújtják a legszemléletesebb példát: „Az elbeszélések motívumaiban, erkölcsi világuk egyes elemeiben, a bennük megnyilatkozó sorsfelfogás végzettségében a kutatók joggal keresték s lelték meg Arany későbbi műveinek előzményeit. Az *Egy egyszerű beszélyke* tele van a népies légkör lecsapódásaival...” (Keresztury 1990, 78).

A jobbra elítélő hangnem azon alapszik, hogy ezek a szövegek ugyan poétikai értelemben a kor szintjén állnak (Arany tehetsége természetesen ebben sem maradt alul a kortársakénál), ám az ott megszokott értelmezői stratégiák és poétikai eljárások semmiben sem járulnak hozzá Arany kanonizációjának későbbi narratíváihoz.

Nem kívánok tüzetes recepcióelemzést nyújtani, írásom célja ez esetben kettős. Egyrészt arra szeretném ráirányítani a figyelmet, hogy Arany pályakezdésének idejére datálható, kevesebb figyelmet kapott népképzete eltér a később, példának okáért a *Toldi* értelmezési hagyományaként is vallott népiességgelfogásától, pontosabban ekkor éppen a *Toldi* írását is motíváló csinosodás/nevelődés prog-

- való; Szabó Richárd 8, 44, 74, 103, 137, 173, 197, 238, 265; A' kenyérmezei csata; Benczúr Miklós 24; Pesti szerelem; Pállfy Albert 116, 144; Flóra (rege); Bánffy S. 243; Egy serleg története; Frankenburg 272; A' csavargó; Jókay Móricz 327, 356; Egyszerű beszélyke; Arany János 388; Az utolsó vendég (töredék); Kolmár J. 429; Boszú; Vas Gereben 452, 484, 516; Az éji dal; Bérczy Károly 554, 584; Külszin és való; Márk 613, 644; Barátom vallomásai; Frankenburg 652, 679; Janka; Karacs Teréz 714, 741, 772; A' czigány nő jóslata; Szathmáry Kár. 803.”

ram kontextusában értelmezendő. Másrészt pedig nem titkolt (re)kanonizációs szándék vezérli ezt a tanulmányt, amennyiben olyan nézőpontokat igyekszik érvényesíteni az *Egy egyszerű beszélyke* olvasása során, amelyek rávilágítanak arra, hogy érdemes legalább ezt a szöveget önértékén kezelni, és hozzáigazítható a mindenkori Arany-értésünkhöz, vagy legalábbis annak egy talán kevésbé hangsúlyozott aspektusához.

Horváth János a novellával kapcsolatban minden bizonnyal érzékelte, hogy itt valami egészen más szemléletmód érvényesül a népi közeg szemügyre vétele és bemutatása során, mint amit elvárnánk Aranytól, a *Toldi* szerzőjétől. Nagy programadó tanulmányában így ír az *Egy egyszerű beszélykéről*: „Mintha a jegyzői iroda nyelvét és stílusát vinné át az irodalomba, talán okiratszerű hitelesítését remélve attól a kitalált, szinte hihetetlen történetnek” (Horváth 1997, 147–148).

Itt Horváth nyilván arra utal, hogy a szöveg írása idején, mint az köztudott, Arany jegyzőként dolgozott, és ezen pozíciójából következően a néppel kapcsolatos szemlélete nem a nép perspektíváját tükrözte, ahogyan azt a magyar nép és nemzete költőjétől elvárnánk, hanem a bürokratikus státusából következően a hivatalosság valamiféle kívül-, felülálló, sőt egyenesen hatalmi pozícióból fakadó szemléletmódját közvetítette. Ez a népet kívülről, fölülről szemlélő perspektíva nyilván egyfajta antropológusi, vizsgáló látásmódot tételez, amelynek célja egyaránt lehet a megismerés és/vagy a kolonizálás, amely ez esetben a népnevelés nagyon is időszerű és a korban üdvös eszményében ölt testet. Ennek a nézőpontnak és szemléletmódnak a legteljesebb és legegységesebb érvényesülése a már említett vitairatban, a *Népnevelési ügyben* című (Jeandor 1841) esszében érhető tetten. Ebben a szövegben Arany – hangsúlyosan mezővárosi jegyzőként – a nép nevelésének, civilizálásának szükségessége mellett érvel, amely abból a diagnózisból indul ki, hogy bizony ebben az állapotában a nép nagyon is a „vadság” jegeit mutatja, és ebből következően (egy Kisfaludy Sándor-idézetel élve) „a' pór nem tudja mit, miért szeressen 's fájdalom! ez honunkban még sokáig fog állani; mindaddig t. i., míg a' műveltségnek hozzáillő fokáig kiképezve nem leend...” (Jeandor 1841, 222). Ez az állásfoglalás a kívülálló szemlélő, népnevelő nézőpontjából fogalmazható csak meg, úgy is mondhatnánk, hogy egyfajta „antropológusi” vizsgáló szemléletmódot feltételez. Ez a szemléletmód idegenségként, egyfajta egzotikumként veszi szemügyre a vizsgált jelenséget, itt a népet, amelyhez ezúttal jobbító, nevelő szándékkal közelít.

Ugyanakkor az elemzendő novella elbeszélői szerkezetében ennek a kívülállásnak egyfajta kettős modellje érvényesül: a névtelen utazó (a szöveg alcíme „Uti tárczámból”), a megismerő-antropológusi, míg a szöveg voltaképpen történetét közvetítő református lelkész a civilizáló-nevelői program érvényesítésében érdekelt. Ez a kettős narratív szerkezet azt eredményezi, hogy nem csupán

az ábrázolt népi közegben lejátszódó tragédiára, tehát a szöveg voltaképpeni storyjára figyelünk, hanem az azt elbeszélő és így vagy úgy, de a történeteket befolyásoló, ezzel a történet tragikumán reflektálatlanul belül maradó lelkész-narrátor is tárgyává válik a novellának.

Az utazó figyelmét – akinek elsődleges célja a megismerés, vagy ahogy a szöveg mondja: „érdeme a' kandiság” (Arany 1846, 389) – leginkább a temetőben látott piros fejfa kelti föl, amelynek története adja a mű tulajdonképpeni storyját, amit viszont a maga teljességében a második narrátortól halljuk, a városka református lelkészétől, aki vendégül látja az utazót. A kettős narráció egyben – és ennyiben valóban a *Tengeri-hántás* narrációs modelljét előlegezi meg – áthelyezi a hangsúlyt a storyról a narrációra, és ki nem mondott, ám az utazó narrátor által mégiscsak sejtetett problémakört is a szöveg értelmezési terébe emeli.

A két narrátor szemléletének közös eleme a népről alkotott értékítélete: mind az utazó, mind pedig a lelkész a népet egyfajta babonás, hiszékeny, gyermeki állapotban lévő, ennél fogva civilizálandó és nevelendő szubjektumnak látja. Az utazó első benyomását így összegzi:

Elöttem nagy csoport nép, az élet mindenik korából összevegyülten, tódult a' városkába, 's midőn mellettük elhaladók, apróbb csapatokra oszolva, rejtélyesen beszélni hallám őket; 's azon ijedelmes gyönyört látám arcaikon, melly babonás kalandok elbeszélésénél elfogja *hivékeny népünket* [Kiem. tőlem – MR] (Arany 1846, 389).

A lelkész szövegében ez később így fogalmazódik meg:

Kedélye végkép elsötétült, imái megszűntek 's – varázslóhoz folyamodott segedelemért. Majdnem minden helységinkben vannak még vén asszonyok, sőt férfiak is, kik ügyes hazudozásokkal *ámítják a' könnyenhivő népet*, 's kik ellen *szószékből intézett gyakori beszédeink sehogysem akarnak megfogamzani a' magukat olly örömet ámitató híveknél* [Kiem. tőlem – MR] (Arany 1846, 395).

A hiszékenység, babonáság stb. tételezése nyilvánvalóan a civilizált és felvilágosult nézőpont érvényesülését jelzi, amire a felvilágosítás pedagógiai programja a helyes és adekvát válasz. Mind az utazó, mind pedig a lelkész tehát birtokában van azoknak az eszközöknek, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a nép fentebb diagnosztizált hiányosságait a nevelés segítségével megszüntesse. Csakhogy míg az utazó nézőpontjából a megcélzott olvasó a maga világi nevelődésprogramjában láthatja a megoldást, addig a lelkész nézőpontjából nyilvánvalóan egyházi, vallási program érvényesülésétől várhatja a babonáságtól (itt értsd: pogányságtól) való megszabadulást.

A lelkész egyenesen elvitatja az érzelmre való képességet az egyszerű és műveletlen néptől, amikor így beszél:

A' leány akkori szenvedése leirhatlan. *Sohasem hittem, hogy illy erős érzelem lakjék műveletlen lélekben.* Én ugyan *csak boldogtalan szenvedélye dühének tulajdonítám kínait*, de nőm mélyebben olvasott. Néhány sikertelen próba után kivallatá titkát : a' leány anya volt [Kiem. tőlem – MR] (Arany 1846, 391).

A lelkész itt arról az Ilonkáról beszél, akinek a tragédiája a voltaképpeni elbeszélésének története. A szegény lányt a lelkész szolgálóként magához veszi, és már-már saját leányaként tekint rá, fényesen ki akarja házasítani, ám a lány szerelmes lesz egy Mokány Ferke nevű igen jóképű legénybe, aki viszont csak dorbézol, és nem tudná eltartani Ilonkát, aki viszont teherbe esik Ferkétől.

A lelkész Mokány Ferke jellemzésénél is általánosít, részben visszhangozva Arany népművelésről szóló cikkének egy passzusát¹⁴, amikor így mutatja be:

Mert a' suhancz, *mint általában pórjaink, legényes fényűzésnek hitte, ha napról napra csapszékeken dorbézolhatott* 's a' gyarmatin összes legénység szomjas gégéin kívül az ivóház földjét is eláztathatta [Kiem. tőlem – MR] (Arany 1846, 391).

A jóságos lelkésznek tehát meglehetősen negatív képe van a nyájáról, akiket Istennek próbál megmenteni hivatása révén. A nép hiszékeny, babonás, buta, nem képes nemes érzelmekre, ki van téve a szenvedélyei kénye-kedvének, és testi vágyait sem tudja féken tartani. A lelkész szemében a nép tehát a vadság állapotában leledzik, mégpedig abban az állapotban, amely nem méltó az emberi nevezetre. Ebből a prédikáció, az isteni tanítás emelheti fel a népet, vagy ahogyan maga a lelkész fogalmaz a megesett Ilonka és a púpos harangozó, Gézengúz összeházasításakor: „Egy lelket remélek megnyerni Istennek 's másnap összeadám őket” (Arany 1846, 392).

Ez a népszemlélet nyilvánvalóan nem a mitizált és stilizált népképzet jegyében áll, itt a nép egészen egyszerűen megtérítendő pogányként, kolonizálandó vademberként aposztrofálódik. A szöveg kérdése az én olvasatomban az, hogy

¹⁴ „Őszszevegyülten azokkal, kik iskolában soha nem voltak, 's azoktul gúnytárgyul tétetve-ki: szegényli kevés lelki elsőbbségét, mint uj czimboráitul kinevetett tulajdont; szegényli a' művelődésnek rá ragadt némi kis jelenségét; az iskolában netalán megtiltott hajzsirozást [...]; tiszta ruhát, nehogy a' szuratosok által gunyoltassék, nem vészén; imát mondani, iskolában nyert ismérteit napfényre hozni, közkacajtól rettegetve, nem meri; – ellenben, csupán hasonlat' kedviért, káromkodik, iszik, 's mivel ez utóbbinak föltéte, a' pénz, ritkán honos nála, aprólékos lopásokra, majd némellyik nagyobbakra veteműl, 's mind-ezt a' tanyaczimborák' kedviért! így töltve el az iskola 's nőszület közti időt...” (Jeandor 1841, 222).

a lelkész keresztény stratégiája alkalmas-e a diagnosztizált problémák megoldására, vagyis az ember egyfajta „humanizálására”.

Van egy szöveghely, amely meglehetősen enigmatikus sejtetésként hat, amikor a lelkész leleplezve Ilonka szerelmi légyottját, így fakad ki: „Csalatásom igen érzékenyen hatott rám. *Tehát ő sem az, kinek ismertem! tehát ő is megcsalt!* Meg akarám ismerni csábítóját ’s mögötte teremvén, erősen nyakon ragadtam” [Kiem. tőlem – MR] (Arany 1846, 390).

Mintha itt a lelkész beismerné eszközei (a kereszténység) gyengeségét az emberben dülő vad és pogány ösztönök, illetőleg szenvedélyekkel szemben, ráadásul mintha valami ismétlődésként („ő sem az”, „ő is”) látná be kudarcát, ám ez a belátás nem válik cselekvési programmá abban az értelemben, hogy más eszközök után nyúlna, hiszen saját erkölcsi, teológiai világa végleg foglyul ejtette.

Ilonka terhessége, Mokány Ferke börtönbe kerülése után a lelkész, hogy megmentse legalább a látszatot, a lányt összeadja a púpos és csúnya, a lányra régen szemet vető harangozóval. Maga a lány aláveti magát a lelkész és így közvetetten Isten akaratának:

Hanem, midőn Gézengúz ajánlatáról kezdek beszélni, szikra lövelt ki sötét szemeiből, képe merész elhatározottságot látszék ölteni ’s beszédem végeztével szilárd hangon ekkép felelt: „Tiszteletes uram, ha van meg ’ föld kerekészen férfi, ki engem nem utalt meg végképen, én nője leszek, mert nem szeretnék meghalni, mielőtt némileg megengesztelném Istenemet szenvedésim, imáim ’s jótetteim által” (Arany 1846, 392).

A lelkész nyeresége mindebből a fentebb már idézett mondatban rejlik („Egy lelket remélek megnyerni Istennek...”), és látszólag elégedett is Ilonka megtérésével, aki programszerűen igyekszik megfelelni annak a modellnek, amely Istenhez, vagyis az erényességhez és egyben az üdvözülés lehetőségéhez vezeti őt:

Gyökerestül ki akará irtani szívéből Mokány emlékezetét ’s, becsületére legyen mondva, még eddig győzött a’ nehéz küzdelemben.

Ilonka jó nő volt. Pazarlásig szórta férjére szívességeit, ’s hogy annál inkább meggyőződjék ez hűségéről, egészen hozzá költözött a’ toronyba, honnan csak néha távozott el rövid időre, minket meglátogatni... (Arany 1846, 392).

Ilonka magatartása látszólag maga a keresztény értelmű civilizációs modell diadala, amelyben az isteni út az önmagunk testi-földi szenvedélyeinek elfojtásában, önmagunk legyőzésében és nemesítésében ölt testet. Gézengúz, a harangozó, akiről korábban a lelkész meglehetősen negatív képet fest testi torzultsága okán, tökéletesen boldognak tűnik annak ellenére, hogy tudja, hogy csak kényszer-

ből ment hozzá a lány: „Gézengúz mindent tudott. Ő a' leánynak minden léptét megleste; ez sem maradt titokban előtte. 'Ha hűséget fogad 's azt megtartja, – monda – én soha nem vetem szemére előbbi bűnét” (Arany 1846, 391–392).

Azonban ez a boldogság Ilonka és Ferke gyermekének megszületéséig tart, aki már létében is arra emlékezteti a harangozót, hogy bizony bűnös („roncsolt”) nőt vett feleségül:

Gézengúz elég kímélettel, sőt gyöngéd ápolással viseltetett ugyan a' szenvedő asszony iránt, de fájt néznie, hogy minél inkább fejlettek a' csecsemő arcvonali, annál hasonlóbb lőn ahhoz, kihez hasonlónak lennie nagyon természetes vala. Ő, ki szerencsésnek tartotta magát, hogy Ilonka, roncsoltan, úgy mint vala, nevévé lőn, most jogairól tépelődött 's megbánás ölyvei marták lelkét. [...] De a' féltő Gézengúz szenvedély-hálózta szemének minduntalan rémképeket mutatott e' gyermeki arcz tiszta tükre; ártatlan mosolyában az édeni kígyót hívé lappangni, 's minden csók, mellyet az erény ösvényére visszatért anya bűnben foganzott kisdedének rebegő ajkára nyomott, hűtlenség pecsétéül égett a' férj kebelén (Arany 1846, 393).

Vagyis Gézengúz érzelmein és elhatározásán is felülkerekedett a megbolázhatatlan és atavisztikus ösztönösség, ami kudarcként mutatja be a lelkész civilizáló stratégiáját. A lelkész végül, látva, hogy Gézengúz egy alkalommal kilógatja a gyereket a toronyból, amit az vált ki a harangozóból, hogy megtalálja Ferke Ilonkához írott leveleit, amelyben szökésre buzdítja a nőt, felülbírálja döntését. Ilonka Ferke eddigi leveleit olvasatlanul elégette, kivéve az utolsót, amelyben Ferke Gézengúz agyonütéséről és a Bácskába meneküléséről ír neki. A lelkész belátva a házasság kudarcát, engesztelhetetlen gyűlöletre hivatkozva elválasztja a házasságok egymástól. Ilonka visszaköltözik nagyanijához, meghal a gyermeke, ő pedig, hogy visszaszerezze Gézengúz szerelmét, boszorkányhoz fordul bájitalért. Gézengúz rövidesen meghal, amit mindenki – így Ilonka is – a varázsitalnak tulajdonít, mire a nőt börtönbe vetik, ahol öngyilkos lesz, ezért aztán a temető árkába temetik csak el. Később kiderül, hogy Gézengúz nem a varázsitaltól, hanem a rézelejétől halt meg, ami a mértéktelen pálinkafogyasztása révén került a szervezetébe.

A lelkész a következőképpen összegzi, és egyben értékeli a tragédiát:

A' szerencsétlen nő leverettsége mértékfölötti volt. Íme, ő nemes győzelmet vívott ki bűnös szenvedélye felett; gondosan ápolá szíve kertében az erény virágit: de azon egy szem vétekmag, mellyet könnyelműen elejt vala, ezer szúrós csalánt hajtott 's elölé a' gyöngébb sarjadékat.

Hiszen férjét nem szereté, nem szeretheté, az igaz. De eltökélt szándéka volt, őt boldogítani, mint más nő sem tévé vala; megtagadta keblének minden érzelmét? lemondott az élet ártatlan örömeiről, 's szigorúan, egyedül kötélyinek élt. Azonban a' vétek büntetése rendszerint akkor érkezik el, mikor a' bűnös már a' megtérés útján vél haladni: ostora lón a' férj. Hűsége hűtlenségnek, jósága tettetésnek, gyöngédsége gúnynak magyaráztatott; ő maga kitaszított, eldobatott, mint rothadt gyümölcs (Arany 1846, 395).

A lelkész értékelése beismerése az erkölcsi nevelődési program kudarcának, és egyszerre mutatja saját korlátait, amennyiben teológiai szintre emeli az emberben dülő megbabolázhatatlan szenvedélyek hatásmechanizmusát. Ezen a ponton az olvasó az utazó nézőpontjából vethet egy pillantást a lelkészre, aki önmaga természetesen semmiféle felelősséget sem érezhet a történetekkel kapcsolatban, hiszen minden tettét a jó szándék, az Istennek való megfelelés vezérelte, ám az olvasó az utazó tekintetét követve egyre gyanakvóbbá lesz a lelkésszel szemben. A lelkész bemutatását így kezdi az utazó:

Egyike ő azon felhőtlen kedélyű, jószívű protestáns lelkészeknek, kik – jóllehet csekély jövedelmükhöz nagy családdal terhelve – olly édes-örömet teljesítik a' házigazdái önkénytes kötelességet utazó idegenek irányában. *Az ilyen emberek kedélyét a' régi hellen költeményekhez hasonlónak képzelem lelkem: benne minden derült, minden mosolygó – még a' bánat is* [Kiem. tőlem – MR] (Arany 1846, 389).

Azontúl, hogy Gyulai Pál szalontai látogatásáról beszámolva nagyon hasonló módon írta le Arany Jánost magát 1851-ben¹⁵, ez a képzet a görögséghez kapcsolt neoklasszicista naivitásmítoszt mondja újra, és rögzíti a lelkészhez a derűnek, az elégedettségnek sztoikus erényével együtt a saját életkorében való teljes élet meglétét vélelmezi. Csakhogy fokozatosan válik világossá az utazó tekintete nyomán, hogy a tökéletes megelégedésben élő lelkész életét is beárnyékolják a hübrisz különféle realizálódásai, ám minthogy a hübrisz fogalma nem konvertálható ez esetben a keresztény erénykatalógus bűn kategóriáira, mint redundáns elemet az olvasó kizárja az értelmezése köréből.

Az első ilyen gyanúra okot adó megjegyzése az utazónak a lelkész kertjével kapcsolatos, amely szimbolikusan nyilván az Édenkert megidézése, amelyben maga a lelkész válik teremtővé:

¹⁵ „S mint örültem, midőn 1851 tavaszán végre alkalmam nyílt meglátogathatnom, és személyesen beszélhetnem vele. Ott találtam egy szerény szűk lakban, nemesen túrva a sors csapásait, s folytonosan dolgozva terjedelmes műveken, melyeknek némelyike máig sem látott napvilágot” (Gyulai 1989, 502).

Szép rendbe ültetett fiatal gyümölcsfák tevék ennek legfőbb ékességét, mellyek – bár hatalmas póznáktól gyámolítva – csak alig bírák a' gazdag terhet, mellyet az ősz pazar keze rájok aggatott.

A' lelkész elégedve, hogyne mondjam, büszkén tekintett végig soraikon: mert hiszen mindez, Isten után, az ő teremtménye volt (Arany 1846, 389).

A kert fáinak gazdag termése természetsszerűleg a lelkész igaz úton járásának jele, amely Isten jóváhagyó áldását viseli magán, ugyanakkor a kert szomszédságában levő szénáskert leírása már felfedi a hübrisz lehetőségét:

E' kert a' gazda szénáskertjével határos. Óriásilag nyulék föl abban egy tetemes szénaboglya, 's lenézve a' körötte ágaskodó szalmacsomókat, a' látkörében legmagasabbal, a' város tornyával vetélkedett, mellyet nem ért föl ugyan egészen magasságban, de vaskosságban húszszorosán meghaladott. Ezért jogot érzett büszkébb lenni, mint amaz (Arany 1846, 389).

A szövegnek ezen a pontján legfeljebb ártatlan rácsodálkozásként érzékelhetjük az utazó részéről a szénaboglya nagyságának említését, ám minthogy Mokány Ferke éppen ezt a szénaboglyát gyűjtja föl önmagával együtt, visszamenőleg nagy jelentőséggel bír ez a szöveghely, amely a lelkész reflektálatlan nagyraagyásának jelévé válik. A tűz fellobbanása idején elhangzik egy megjegyzés a parasztok szájából, amely arra utal, hogy a paraszti közösség valahol nagyon is tisztában van a lelkész hübriszével, amely nemcsak a kertjének teremtésében, hanem a rábizott lelkek fölötti uralom birtoklásában is realizálódik: „Nem is jól van, hogy tiszteletes uram ennyi takarmányt hordat a' város közepére; zúgtak némeltyek. Segélyről egyik sem gondolkozott” (Arany 1846, 397).

Úgy tűnik, Arany, akit ebben az időszakban programszerűen is foglalkoztatott az ember – esetében a paraszti sorban élő ember – nevelhetőségének problémája, ebben a szövegben azt viszi színre, hogy a keresztény etikai és teológiai diskurzus nem képes lefedni az emberben rejlő és a szenvedély formájában kibontakozó ösztönkésztetések teljességét. A keresztény rend így viszont nem is képes tudomást venni, legfőljebb a Gonosznak tulajdonított bűn fogalmával képes elfedni azokat a nagyon is antropológiai sajátságokat, amelyekről maga a keresztény civilizátor sem mentes. A szenvedély ebben a keresztény civilizáló diskurzusban mint vakfolt jelenik meg: Arany éppen ennek a vakfoltnak a meglétére mutat rá pl. Mokány Ferke tettében, aki a lelkészre terheli a felelősséget szimbolikusan is, amikor az indokolatlan nagyságú szénaboglyájával együtt magát is fölygújtotta.

A szövegben többszörösen is átértelmeződik a lelkész morál-teológiai kulcsmondata („Egy szem vétekmag, mellyet könnyelműen elejt vala, ezer szúrós csalánt hajtott 's előlé a' gyöngébb sarjadékot” [Arany 1846, 395]), amellyel

mintegy a szerencsétlen Ilonka tettének magyarázatát véli megtalálni, anélkül, hogy ebben önmaga és a keresztény civilizáló stratégia felelősségére rákérdezne, mintegy így képezve vakfoltot a szenvedély tapasztalatából, és egyben kívül rekesztve az emberben dúló érzelmek megzabolázhatóságának lehetséges módzatait a keresztény narratíván.

Ez azonban újabb problémákat vet föl, ugyanis a vakfoltként működő szenvedély lehetősége megzabolázhatatlan fenyegetésként jelentkezik mind a lelkész látszólag mindettől érintetlen családjára, mind az utazóra, mind pedig az utazó nézőpontjával azonosuló odaértett olvasóra nézve. A lelkész maga is bűnt követ el már a kertje fölött érzett büszkeségével, a magasra rakott szénaboglya hivalkodásával és ezekkel együtt a mások élete fölötti kontroll jogának önmaga számára való vindikálásával, amivel csak elmérgesítette a helyzetet, és úgy indította be a tragédiák láncolatát, hogy azzal igazából nem is szembesült, és mindezzel már rég ellenőrizhetetlen erők prédájává vált, még ha nem is tudatosult benne. Ugyanakkor a tudatosulás és a közvetlen érintettség lehetősége a családján keresztül, mégpedig a tizennégy éves, nyilván az érett korba lépő – vagyis a szenvedély lehetőségének kitett – leányán keresztül jelenhet meg az életében, akinek az alakja [!] tűnik csak elő két alkalommal a szövegben:

A' lelkész félbeszakasztá elbeszélését 's kiüté fenékre égett pipája hamvát; én az árnyékos útba mélyítóm szemeimet, mellynek homályából egy lenge alak fejlett ki 's felénk közelített. / – A' vacsora kész, zöngé karcsú, szőke, mintegy tizennégy éves leánya a' lelkésznek (Arany 1846, 394).

Miközben a lelkész leányának semmiféle szerepe sincs a szövegben, az a metaforikus kapcsolat viszont, amely Ilonkához köti, fenyegető árnyként ott lebeg a lelkész családjának látszólagosan idilli világa fölött. A lelkész ugyanis eredetileg Ilonkát is lányaként akarta nevelni, sőt örökbe akarta fogadni:

Gyermekemkint szeretém őt, asszonya saját kezeivel vart számára díszes öltözéket 's büszke lőn reá, mintha önszülötte lett volna. Gyermekim testvéröket hívék föllelni benne, 's én épen azon gondolkozáim, hogy leányommá fogadjam 's szép tehetségeihez illő nevelést adjak neki (Arany 1846, 390).

Az apai szeretet és gőg miatt bosszantja kezdetben a lelkészt, hogy Gézengúz, a csúnya harangozó szemet vetett fogadott leányára, akinek jobb sorsot szán:

Ezért nem nézhetém némi boszankodás nélkül, hogy Gézengúz, ki toronyban őri, harangozói, egyszersmind óra-felvonói hivatalokat viselt, esenkedik a' leány után. Gézengúz Mátyás igen jó ember volt, tagadhatlan,

mint egy darab kenyér; de arcza is olly sejtes, rostás volt himlőhelytől, mint a' kenyérbél; azonfelül kulacsfejű, rőt hajú és sánta volt; szemeinek egyike szinte himlői áldozatává lett; szóval, az egész ember olly gyülevész valami volt, kit férfi vas béketúréséért szenvedhetett, hűségéért becsülhetett ugyan, de néember sehogy sem szerethetett (Arany 1846, 390).

Ilonka nyilván nem is szereti Gézengúzt, később mentendő a lány becsületét mégis hozzáadja. A lelkész tehát többszörösen is vétkes a lány tragédiájában, ugyanis már eleve maga kíván rendelkezni fölötte, ráadásul összekeveri az isteni és az emberi törvényt, amennyiben a megesettséget mint az Isten elleni vétséget egy hamis házassággal kívánja orvosolni, ami csakis az emberek előtt teheti „bűntelenné” a lányt, semmiképpen sem rejthetné el Isten elől vétkét, ha egyáltalán bűnnek tekinthető várandóssága. A lelkész ráadásul tovább rontja a helyzetet, amennyiben azért nem akarja Mokány Ferkéhez, az apához, aki szerelmes Ilonkába, adni a lányt, mert szegénynek és korhelynek tartja. Ezzel a döntésével viszont Ferkét kétségbeesett cselekedetre ösztönzi, tudniillik rablást hajt végre, ami miatt börtönbe kerül, és ezzel az emberi törvények szerint végképp elveszett:

Megvallom, nem mertem tőle egyenesen megtagadni a' leányt, kinek kezérolli rendelkezést már minden esetre jogaim közé számítottam: hanem épületes tanítást tartván neki a' korhelység 's pazarlás káros következményiről, azzal végeztem beszédemet, hogy ha jól viseli magát: szolgálatba áll 's szerez valamit, a' miből gazdaságát megindíthatja... (Arany 1846, 391).

Ez az idézet is világosan mutatja, hogy a lelkész automatikusan magának vindikálja a jogot mind az erkölcsi nevelésre („épületes tanítást tartván neki”), mind pedig a lány élete fölötti döntésre. A lelkész hübrisze tehát abban áll, hogy olyasmikre érzi feljogosítva magát, aminek a belátására nem képes, az általa követett etikai és teológiai narratíva pedig nem alkalmas.

Mokány Ferke szörnyű tette, tudniillik, hogy önmagával együtt felgyújtotta a lelkész gőgöt sugárzó szénaboglyáját, egyfajta büntetés és figyelmeztetés is a lelkész számára, hogy összekeverte az isteni és az emberi törvényeket. Mokány Ferke kiásta Ilonka tetemét a temetőárokban lévő sírból, és kicserélte a szentelt földben nyugvó Gézengúzéval, amivel szimbolikusan kinyilvánította az isteni-természeti és emberi törvények valódi rendjét. A phüszisz és a nomosz kettőssége a szövegben nem véletlenül idéződik meg, ugyanis Arany már itt is – ahogy a balladái nagy részében – éppen annak az antik-görög sorsfogalomnak próbáját végzi el, amely az embert többek között éppen az uralhatatlan szenvedélyen keresztül képes romlásba dönteni, de ami ellen a keresztény morál nagyon is gyengének mutatkozik.

Az utazó narrációjában második alkalommal a nap végén kerül elő a lelkész leánya:

Mélyen megilletődve léptem a' nyájas arczokkal ékesített szobába 's ültem a' nem gazdag ugyan, de a' háznép szívességével gazdagon fűszerezett vacsora mellé, hol a' vidám, őszinte társaság 's Diószeg aranybora csakhamar földerítének, úgy hogy midőn *pár óra múlva hálószobámba vonultam, Ilonka vörös fejfája helyett a' házi szőke leány karcsú alakja lebegett képzetem előtt* [Kiem. tőlem – MR] (Arany 1846, 397).

A szerelemnek, a szexualitásnak a potenciális jelenléte a lelkész amúgy idilli családi körében időzített bombaként ketyeg tehát, hiszen Ilonka példája éppen arra figyelmeztet, hogy a lelkész nevelési eszközei nem alkalmasak a tragédia elkerülésére, sőt minden jó szándék mellett is csak hozzájárulnak eszkalálódásához. Így viszont a családi kör idillje igen törékennyé és illuzórikussá válik, minthogy még a problémát magát sem képes belátni ráhagyatkozván annak a keresztény nevelődési folyamatnak a rendjére, amelyről éppen maguk a történések bizonyították be, hogy alkalmatlan a szenvedélyek megzabolázására.

Arany ebben a szövegben tehát a nevelődés eszményének olyan modelljét mutatja be, amely még abban az esetben is alkalmatlannak mutatkozik az emberi természet megzabolására, ha nem áll rendelkezésre más, és egyben a görög fátum fogalomhoz kapcsolódó pesszimista emberképet vázol föl már ebben a korai írásában is, amit majd a lélektani balladáiban bont ki a maga keserű teljességében.

Kiadás

AJÖM X. 1962. Arany János: *Prózai művek 1. Eredeti szépprózai művek. Szépprózai fordítások. Kisebb cikkek. Tanulmányok. Iskolai jegyzetek.* S. a. r. Keresztury Mária. Budapest: Akadémiai (Arany János Összes Művei X. Prózai művek 1.).

Irodalom

Arany János Gyulai Pálnak. NKörös, 1855. június 7. In *AJÖM XVI.* 704. levél, 554–565.

Arany János. 1846. Egy egyszerű beszélyke. Úti tárczámból. *Életképek* 1846/1.

Arany László. 1888. Bevezetés. In *Arany János hátrahagyott versei.* Budapest: Ráth Mór (Arany János hátrahagyott iratai és levelezése. Első kötet).

Gyulai Pál. 1989. Szépirodalmi szemle. In *Válogatott művei.* Vál., s. a. r. Kovács Kálmán, jegyz. ífj. Kovács Kálmán. Budapest: Szépirodalmi (Magyar Remekírók).

Horváth János. 1997. A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése. In *Tanulmányok II.* Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.

Jeandor. 1841. Népmvelési ügyben. *Társalkodó* 1841. jul. 14. 56.

Karakány Jónás. 1846. Szerelem és egyéb (Kísérlet az „ugynevezett” fönségesben). *Életkép* 1846/2.

Kéki Lajos. 1908. Arany János pályakezdése. In *Emlékkönyv Beöthy Zsolt születésének hatvanadik fordulójára*. Budapest: Athenaeum.

Keresztury Dezső. 1990. *Mindvégig*. Budapest: Szépirodalmi.

Szinnyei Ferenc. 1909. *Arany János*. Budapest: Franklin Társulat.

Robert MILBAHER

ARANJ KAO NOVELISTA

*Neuspeh hriščanskog modela vaspitanja u delu Egy egyszerű beszélyke
(Jedna obična pripovetka)*

Prvi deo rada se bavi činjenicom da je Janoš Aranj započeo karijeru kao pisac proze odnosno pripovedaka (novela) i pruža unakrsni presek vezanih reakcija (repcija) u stručnoj literaturi. Potom se dublje analizira jedno Aranjevo delo koje se ispituje u kontekstu diskursa razvoja (vaspitanja, obrazovanja, „Bildung”) i napretka iz tog vremena, a u vezi sa Aranjevima stavovima iskazanim u njegovom prvom objavljenom tekstu, u pamfletu *Népnevelési ügyben (O vaspitanju naroda)*. Rad kao pouku pruža ponovno promišljanje ideje o narodu u *Toldiju*, što zahteva dublje uključenje diskursa napretka u interpretaciju glavnog dela, odnosno ukazuje na rano pojavljivanje Aranjeve filozofije usuda koja igra važnu ulogu u tradiciji interpretacije njegovih balada iz kasnijih perioda.

Ključne reči: tendencija narodnog karaktera, pripovetka (novela), napredak, razvoj (vaspitanje, obrazovanje, „Bildung”), filozofija usuda

Róbert MILBACHER

ARANY AS A SHORT-STORY WRITER

*The Failure of the Christian Model of Education in Egy egyszerű beszélyke
(A plain story)*

The first round of the study takes into account the fact that János Arany started his career as a prose writer i.e. short story writer, and it gives a cross-section of related reactions in specialized literature. Further on, we carry out a more in-depth analysis of a work, which is examined in the context of contemporary discourse on education (“Bildung”) and improvement, in connection with Arany’s viewpoints in his first published text, the pamphlet *Népnevelési ügyben (On the Case of People’s Education)*. This paper offers a solution in rethinking the view of folk in *Toldi*, which calls for a deeper involvement of the discourse of improvement in the interpretation of the main work, and the early appearance of the Arany’s fate philosophy, which plays an important role in the traditional interpretation of his later ballads.

Keywords: popular tendency, short story, improvement, education, fate philosophy